

A imaxe de Galiza na emigración

BIEITO ALONSO FERNÁNDEZ

I.E.S. Francisco Sánchez (Tui)

Resumo

A emigración de masas que expulsou, de Galiza cara a América, a centos de miles de persoas entre finais do século XIX e principios do XX contribuíu a reformular todo un catálogo de imaxes do país entre as colectividades galegas emigrantes. Algunhas delas aliméntanse de estereotipos e tópicos, emitidas basicamente polos grupos máis evoluídos económica e culturalmente. Porén, existiron outras imaxes, moito máis realistas e acedas, que desenvolveron os sectores sociais e humanos máis desfavorecidos: o proletariado, as mulleres... A cabalo de ambas as dúas, apareceron as imaxes máis ideoloxizadas, patrocinadas fundamentalmente polos grupos vinculados ao galeguismo e/ou ao nacionalismo.

Palabras clave

Imaxe construída, migrantes, galeguismo, comunidade imaxinada, mulleres, proletariado emigrante, anarquismo.

1. Imaxes construídas / Imaxes descoñecidas

Entre 1885 e 1930 case un millón de homes e mulleres saíron de Galiza cara outros territorios, continentais ou ultramarinos. Moitas desas persoas repetiron as viaxes de ida e volta en diferentes ocasións e unha parte dese total acabou por establecerse definitivamente fóra de Galiza, o que se coñece como a emigración sen retorno. Porén, todas esas persoas, migrantes temporais ou definitivos, ollaron para Galiza dalgún xeito. Do que se trata neste traballo é xustamente de reflexionar sobre esa circunstancia. Non tanto de propoñer unha metodoloxía de traballo nin unha tese de partida porque a información documental, e mesmo vivencial, é aínda moi escasa. Tan só de suxerir, de intuír, algunhas liñas de discusión arredor de dúas grandes cuestións que se albiscan ao achegármonos á experiencia migratoria: Cal foi a imaxe que gardaron, os migrantes, do seu país de orixe? Como representaron a ese país na súa experiencia como viaxeiros?

O primeiro que hai que dicir é que a imaxe non é unha simple lembranza senón que se trata dunha construción intelectual na que entran en xogo as mesmas variables que configuran unha determinada sociedade. Do mesmo xeito que, nunha sociedade, emerxen discursos heteroxéneos que interactúan en constante loita para acadar –ou manter– a hexemonía duns sobre os outros, tamén entre as representacións imaxinadas existe unha confrontación, unha pugna pola detención e mais polo control da imaxe «oficial», e tamén existe... unha xerarquía. Cada grupo (étnico, social, relixioso, ideolóxico,...) que forma parte dunha determinada sociedade participa activamente no debate, e na loita, pola configuración, pola construción ao cabo, dunha imaxe hexemónica.

O certo é que na construción desa imaxe están presentes tanto as circunstancias de partida como as aspiracións ou realidades do presente (políticas, sociais, familiares,...). Non hai, por tanto, imaxes obxectivas senón que son sempre, ou ben expresións da máis radical subxectividade, ou ben a consecuencia dun pacto expreso, modelado por un argumentario ideolóxico. En todo caso non sería esaxerado dicir que existen –ou existiron– tantas imaxes de Galiza na emigración como migrantes hai –ou houbo–.

Dito o anterior, o certo é que temos moitas dificultades para saber da imaxe que construíron de Galiza na emigración, a inmensa maioría de migrantes, anónimos, que apenas deixaron documentos nos que se reflectira aquilo que pensaban. Os traballadores manuais ou as mulleres, poñamos por caso, foron actores absolutamente secundarios, figuras fantasmais das que case nada sabemos malia a preocupación, aínda relativamente recente, dalgúns investigadores polo estudo sistemático das relacións epistola-

res entre os migrantes coas familias que permaneceron en Galiza. Por non falar do feito de que moitos migrantes nunca se estableceron de xeito definitivo no continente americano senón que viaxaron con relativa frecuencia entre Galiza e América ao longo dos anos e, xa que logo, a súa imaxe do país estaba menos mediatizada pola distancia e pola conseguinte idealización que a daqueles que se asentaron definitivamente nalgún estado americano. Sabemos máis, iso si, do que pensaba unha moi pequena porcentaxe de individuos: dirixentes societarios, intelectuais, xornalistas e poucos máis. Porén, en boa lóxica, deberon existir moi notables diferenzas na imaxe que cada un deses colectivos, deses individuos, gardaba de Galiza, da terra de orixe.

Non podemos facer, aquí, un catálogo exhaustivo de todas e cada unha das diferentes percepcións que de Galiza houbo na emigración, mais si que podemos apuntar aquelas que non adoitan seren recoñecidas nos traballos sobre a migración.

En primeiro lugar estarían os que simplemente esqueceron, ou fixeron do esquecemento a norma preferente de actuación. O galeguista Xosé Iglesias Rivadulla afirmaba en 1916, referíndose á emigración galega na Arxentina, que moitos emigrados renegaban da súa orixe na familia como un instrumento utilitario que facilitaba a asimilación e a integración no país de acollida, pois, «no enseñan a sus hijos las glorias de su patria, parece que lo tienen a menos», razón pola que os fillos «mañana, viendo quizá algún rastro de rusticidad en sus padres, los desprecian con apodos denigrantes» (Iglesias Rivadulla 1916: 18).

Non era, polo demais, unha estratexia orixinal senón que está presente en todas as colectividades emigradas, máis aínda naquelas que proceden de países ou territorios caracterizados polo atraso e o subdesenvolvemento. Con todo, de xeito paradoxal, houbo outro grupo de migrantes —ou descendentes de migrantes— que non só non esqueceron senón que se permitiron gardar a imaxe do descoñecido, daquelo que nunca viron; a imaxe que se inserta nunha linaxe familiar e que, polo tanto, é, antes que nada, aínda máis soñada e/ou intuída que real.

Un exemplo paradigmático desta corrente que avoga pola reintegración nunha comunidade imaxinada é o caso do escritor norteamericano José Yglesias. Nado en Tampa (Florida) en 1919 e fillo dun inmigrante galego natural de Miamán (Baños de Molgas) e dunha filla de cubanos asentados nas proximidades da cidade tabaqueira do sur, Yglesias foi criado pola familia da súa nai nun ambiente «latino» e radical, no que se mesturaban as influencias dos migrantes sicilianos, cubanos, asturianos e galegos que traballaban nas fábricas de tabaco do oeste da Florida, e que foi un sinal moi característico desa colectividade ata a década dos anos 40 do século XX. En 1964

transladouse á parroquia natal do seu pai na procura da súa tumba e mais do seu propio pasado. Nunca viñera a Galiza e só coñecía a terra nativa polas cartas que lle enviaba seu pai á súa nai cando estaba convalescente no hospital do Centro Galego d'A Habana. Entre 1964 e 1965, Yglesias botou un ano enteiro na parroquia paterna, en Galiza, co único obxectivo de reconstruír fisicamente a imaxe perdida do seu pasado. De volta aos Estados Unidos recolleu todas as súas vivencias nunha novela autobiográfica, que titulou de xeito moi expresivo como *The Goodbye Land* (*A terra do adeus*), na que se recoñecía abertamente como un membro máis da diáspora americana e establecía unha sorte de fusión identitaria entre o seu acervo galego e o contexto latino no que se tiña criado, e que, en certa maneira, lembraba o universo identitario construído polos libertarios peninsulares (incluídos os galegos) nalgunhas áreas dos Estados Unidos, no que se mesturaban as achegas lingüísticas, culturais e vitais dos inmigrantes hispanogalaicos, portugueses, italianos, franceses...

2. Que imaxe poden construír os marxinados/as?

1.2. A imaxe das mulleres (ou dalgunhas mulleres)

Se temos dificultades para establecer, cunha certa verosimilitude, a imaxe que de Galiza se constrúe na emigración moito máis complexo aínda é verificar o universo imaxinario elaborado por aqueles grupos que poderíamos cualificar como marxinados, ben por razóns de clase, ben por cuestión de xénero (e, por veces, tamén de clase). Ese foi o caso das mulleres.

A realidade é que apenas contamos con documentación específica que nos axude a establecer unha tese inicial. Tan só testemuños fragmentarios recollidos en obras que amosan unha vontade panorámica da emigración galega na Arxentina e, o que é máis prometedor, a esculca que se ten feito dende hai algúns anos sobre a correspondencia epistolar entre as dúas pólas dunha mesma familia, os que migraron e os que permaneceron.

De entre as escasas aproximacións relativamente salientables escollemos dúas, moi diferentes polas características das súas protagonistas mais significativamente similares na esencia da percepción que agochan. É así porque, fronte a outras visións máis idealistas e/ou esencialistas, a perspectiva das mulleres semella estar moito menos contaminada e incide en elementos que poderíamos definir como «obxectivos» ou materiais. Para as mulleres (ao menos no que fai referencia ao primeiro terzo do século XX), a emigración é unha oportunidade persoal, unha opción vital que, malia os

custes que supón, permite abandonar unha vida de privacións, marxinação e miseria. Unha oportunidade para dignificar a súa existencia aínda que non temos constancia de que esa fuxida tamén implique un avance no terreo da igualdade.

O escritor galego, residente en Bos Aires, Andrés Martínez Morás (1907:75) relata a experiencia de «Doña Margarita», unha campesiña natural de Buño (Malpica) que emigrara a Arxentina cando contaba con 25 anos e que lembraba Galiza como un país cheo de miseria, asociado ao duro traballo que facía dende nena, e que «odiaba» impulsivamente («... de allí no traje más que penas. Desconsoladores recuerdos me vienen a la memoria y el odio a veces quiere estallar»).

Un relato contundente e directo que tamén abrolla nalgunhas das cartas que escribiron as mulleres que quedaron aquí e que, ao xeito do envés, poderían servir para explicar o proceso de xustificación persoal que está por tras da escolla da opción migratoria,

Fontefría, 3 de octubre de 1933 (...) mi gusto era que vinieseis los dos y que no hachaquis (sic) con mis hermanos pues ellos no vienen llevar el trabajo que yo llevo estoy más negra que un cuervo pues cuñado mio pasamos unas tus hijas y yo que no queremos pasar otras por lo tanto te rogamos tanto nosotras como mamá pues adelantaremos mas ella está dispuesta a hacer todo lo que tu dices (...) tenemos que traer una persona para que nos ayude y los jornales estan cada vez mas subidos y comidos como reyes (...) de aburrida que estoy si no fuera por mamá cogia a las niñas y del día para la noche os aparecíamos en esa (Soutelo 2001:163).

2.2. Galiza e os traballadores manuais (e migrantes): de campesiños a proletarios

Significativamente, esa imaxe construída polas mulleres atopa unha correspondencia directa con aqueloutra que elaboraron outros colectivos marxinaados na diáspora migratoria: o dos traballadores manuais, o dos proletarios. Non é que contemos con materiais específicos dese grupo social, mais si que podemos achegarnos en certa maneira a través da imaxe elaborada por algúns daqueles que se sentían parte deles por máis que fose desde unha óptica máis ideoloxizada, máis comprometida cun determinado discurso político. Sabemos máis, xa que logo, de como vían Galiza os emigrantes militantes, os que aínda compartindo as duras vidas dos traballadores manuais e das súas condicións vitais e laborais tamén eran activos propagandistas dunha mensaxe libertadora (fosen socialistas ou libertarios) e firmes defensores dunha identidade internacionalista e cosmopolita.

Non é que, nese proxecto identitario alternativo, Galiza constituíse un referente de primeiro nivel, preocupados como estaban os sectores vinculados á esquerda polo distanciamento de calquera discurso identitario baseado en presupostos nacionais, mais malia todo as alusións ao país de orixe apareceron aínda que fose de xeito tanxencial.

En xeral, esas apelacións coincidiron en moitos aspectos coa visión perfilada polas mulleres: Galiza era un reduto da Igrexa, cheo de pobreza, desigualdade e miseria. Iso, ao menos, era o que lembraba o anarquista ourensán, e militante da IWW, Manuel Rey (Louis G. Raymond), natural de Castrofoia, parroquia do concello de Petín, e que chegou aos Estados Unidos en 1910. Moitos anos despois, porque Rey morreu con 101 anos (Avrich 1995: 395), permanecían vívidos no seu recordo algúns riscos especialmente salientables da súa infancia (teñamos en conta que emigrou con 12 anos), a presenza abafante da Igrexa e a dureza dos traballos do campo.

A esa presenza sempiterna da Igrexa, aínda que fose na distancia da emigración, tamén se refería o sindicalista ferrolán Juan Martínez de la Graña (Xan da Graña) por máis que enfatizase no crecente desapego que experimentaban os antigos fieis agora integrados nun mundo laico: «[...] *nuestra propaganda racionalista está dando sus frutos. ¿Que importa que el cura de Santiago de Lago, ayuntamiento de Valdoviño, escriba a estos Nueva Yorkes y sus filigreses (sic) no hagan caso de nuestras herejías y que recolecten dinero como hace dos años lo hicieron para una santa pura y sana?*» (Da Graña 1911: 3).

Porén, a reflexión máis intensa, e extensa, que atopamos, dentro destas coordenadas, é a que fixo José María Montero, un anarquista de Cambre que emigrou a Cuba no ano 1919 e logo a Estados Unidos en 1920, e que deixou reflectida, anos despois, nun libro de memorias recollido ao ditado polo escritor arxentino Miguel Ortiz,

Mis padres –un humilde matrimonio labriego– como la gran mayoría de los que por entonces habitan esta parte del planeta, amasaban con inmenso sacrificio el pan de cada día, que exigían perentoria y cotidianamente las bocas de sus catorce hijos ... Un solo día al año, que era esperado como una bendición, se modificaba transitoriamente esta rutina permanente de trabajo extenuador, sin horarios, de poco descanso y de mala e insuficiente alimentación, consistente generalmente en pan de borona, patatas y no siempre algo de carne porcina. Ese día era la fecha del Santo Patrono «Divino Salvador».

Si esa tierra es propiedad de quien la trabaja y la cosecha es buena, los labriegos se consideran extremadamente felices. Pero ocurre que por lo general la tierra no es pro-

pia y no obstante ser mala la cosecha debe pagarse inexorablemente la enorme suma de hasta 20 ferrados de trigo por hectárea al año.

Esa era la despiadada lucha de aquella época, que con cuanto placer borraría de mi mente si fuera una facultad que estuviera a mi alcance ejercitar. Cuando se apreciaba el mayor desarrollo y fortaleza del niño se lo transplantaba abruptamente a tareas más arduas y de mayor exigencia. Siempre habría un hermanito menor que asumiría su primera tarea de pastor o cuidador de vacas. Casi podemos decir que eran «cargos hereditarios...Observado desde el ángulo opuesto, América, con sus brazos abiertos, ofrecía el sugestivo desafío de la conquista personal» (Ortiz 1975: 6).

Mais tampouco entre os anarquistas houbo unanimidade na emisión do mesmo discurso. Nalgúns casos, aquela visión máis «obxectiva» e condicionada polas condicións materiais mesturouse, contaminouse quizais poderíamos dicir, coa asunción de certos elementos diferenciais da realidade galega que cuestionaban a homoxeneidade do cosmopolitismo promovido polos ácratas que no mundo estaban.

No ano 1974, bastante tempo despois do marco cronolóxico que abrangue este traballo, o anarquista lugués Daniel Seijas, que estivera emigrado nos EEUU na década de 1920, establecía, a partir da identificación co pensamento de Ricardo Mella, unha sorte de síntese entre aspectos positivos e negativos que acababan por presentar unha Galiza potencial chea de futuro malia que fanada por unha estrutura socioeconómica adversa,

[...] te diré lo que dijo Ricardo Mella sobre Galicia, que cuenta con abundantes géneros de riqueza, que tiene un suelo feracísimo, un clima benigno, bellos y extensos puertos, que dispone en fin de poderosos medios de vida, no puede, por la organización de la propiedad, mantener en su seno a los que bajo su hermosísimo cielo han nacido. País destinado a ser un paraíso delicioso, no es para el productor más que un infierno de desesperación y muerte¹.

E mesmo houbo, entre os anarquistas galegos emigrados, como foi o caso de Claro José Sendón (1934: 13), emigrante nos Estados Unidos na década de 1930 (alí morreu no ano 1939), unha verdadeira inversión de argumentos. De xeito que Sendón nos achega a través do protagonista da súa novela, e verdadeiro *alter ego*, Trotamundos, unha imaxe idealizada, inzada de tópicos da realidade galega do seu tempo, ben afas-

¹ Carta de Daniel Seijas ao anarquista ourensán exilado en México, José Ledo (11/12/1974).

tada da que percibían moitos dos seus correligionarios da diáspora, pero que sorprendentemente aludía ás figuras de Curros e Rosalía como pseudoreferentes identitarios, ou cando menos como referentes literarios, o que xa non era pouco,

Nacido en una apacible y siempre triste aldea gallega (...). La relativa tranquilidad del hijo de la dulce y apacible Galicia (...). El también lloraba a veces, en la soledad de su cuartito, la ausencia del hogar de sus padres y la morriña invadía todo su ser. Sus ojos miraban fijos hacia aquella tierra meiga que Curros y la dulce Rosalía tanto y tanto habían cantado (Sendón 1934: 4).

3. A Galiza dos «triunfadores» (e dos que querían triunfar)

Por razóns evidentes, a construción da imaxe de Galiza na emigración que alentaron os sectores máis poderosos das colectividades emigradas non puido armarse cos mesmos vimbios que empregaron os grupos «desfavorecidos». Para eses prominentes do que se trataba era de lexitimar o seu proceso de integración na sociedade de acollida, e de facelo nas condicións máis favorables posibles, e para iso precisaban de revalorizar o seu patrimonio identitario orixinal. Galiza non podía aparecer como unha sociedade atrasada e iletrada porque esa imaxe non facía máis que retratar as súas propias limitacións.

Algúns deles, os que estaban máis vinculados a un «sentimento» rexionalista, mesmo chegaban a facer un curioso proceso de inversión identitaria que os levaba a situar a poesía como o elemento fulcral da nova identidade. Era o que tiña dispor de recursos. O hostaleiro de Mugardos e fundador do *Centro Gallego* de New York, Juan Gallego non dubidaba en recoñecer, ao xeito que vimos co personaxe de Trotamundos, os poetas como auténticas almas creadoras da nova imaxe de Galiza na emigración,

Los poetas son los que más que el recuerdo, engendran la morriña del emigrante, haciéndole suspirar por la amada región. La poesía obra sobre el espíritu expatriado una asombrosa e insospechada influencia, inundando su alma de amor a Galicia (*Vida Gallega*, 04/1929: 12).

Para outros, porén, o que cumpría era realzar a imaxe obxectiva do propio país, afastala do «estereotipo» de negrura e miseria, falar de Galiza en positivo. Facíano dende as páxinas de *El Correo Español*, no Bos Aires de 1901, cando a elite da colectividade pugnaba por acomodarse entre a clase dirixente arxentina e a revalorización do propio non era máis que a tradución da súa propia revalorización persoal,

La Coruña nueva es un exponente del adelanto de la industria y del progreso, con fábricas, trenes y automóviles, se alza poderosa sobre la región y el Cantábrico, se alza por momentos al torbellino de la vida moderna (*El Correo Español*, 10/08/1901: 7).

4. Outras imaxes ideoloxizadas: o galeguismo

Se, como vimos, dende a perspectiva internacionalista, Galiza non era máis que outro exemplo de explotación secular e de desigualdade social e as apelacións á diferenza un recurso sentimental utilizado polos grupos privilexiados para xustificaren e consolidaren o seu predominio social para aqueles que interpretaban a realidade galega como específica e xenuína (cos matices que se quixer) dentro do ámbito estatal español, a ideoloxización da súa imaxe percorría un camiño oposto: o que procuraba era reconstruír a súa imaxe en base precisamente á diferenza. Un proceso, polo demais, moi estreitamente conectado co que estaba a acontecer na propia Galiza, coa posta en marcha dun movemento que apelaba ao recoñecemento da diferenza e á súa plasmación nunha arquitectura político-institucional específica. Estamos a falar do rexionalismo.

Desde Arxentina e, sobre todo, desde Cuba os migrantes galegos adscritos ao rexionalismo teimaron en presentar a imaxe dun país afogado por unha historia que non lle era propia, sometido a unha memoria que por máis que fose oficial non era a verdadeira. Galiza na emigración aparecía como unha terra na procura da súa historia porque só desa relectura do seu pasado colectivo podería derivarse a súa sobrevivencia.

Afirmábo o rexionalista José Ruibal na revista *La Tierra Gallega* no ano 1895,

Pueblo sin Historia es pueblo muerto; y nosotros queremos una Galicia viva, la que tenemos, ya que no a la vista, en la mayoría y en el corazón (...) pido y pediré protección para publicar su Historia. Este es el único medio de eternizar el nombre y la memoria de la patria? (*La Tierra Gallega*, 175: 3).

Esa vontade historicista complementouse, noutros ámbitos, coa retórica máis explícita do rexeneracionismo: a ineficacia governamental, a corrupción administrativa, o abandono secular e... a omnipotencia da Igrexa. Esa era a imaxe, ao menos, que transmitía o xornalista rexionalista e emigrante na Arxentina, Fortunato Cruces, dende a súa revista *Nova Galicia*, no ano 1901

Galicia, la eterna víctima de la indiferencia política y administrativa, aún por parte de sus propios hijos en la gobernación del Estado; la hermosa región (...) sojuzgada por

el mal hado político, aniquilada por canibalesca voracidad de legendario caudillaje y por la intransigente y despiadada prepotencia del fanatismo clerical (*Nova Galicia*, 25/XII/1901: 1).

Ese discurso, se se quer máis mediatizado por criterios estritamente políticos, foi o cerne daqueloutro máis radical e, quizais, máis coherentemente identitario, que pasaron a defender os grupos nacionalistas que naceron en Cuba entre 1920 e 1921. Neles, Galiza aparece como unha vítima da suxeición do poder central (castelán ou español) que ademais tamén padece as consecuencias dunha deficiente estrutura económica e do sistema caciquil.

Outra veta que se alimenta desa mesma fonte, o agrarismo rexionalista que tivo certa influencia entre a migración galega na Arxentina, e que poderíamos encarnar na revista bonaerense *Suevia*, en 1913, matizaba aínda máis os elementos que caracterizaron a imaxe da Galiza anterior a 1931: serían o caciquismo e a corrupción política os elementos determinantes da súa realidade socioeconómica. Riscos que, ao cabo, haberían de compartir cos incipientes pero visibles, sectores republicanos.

Máis logo será o nacionalismo asentado na emigración e no exilio quen acabará por perfilar un discurso identitario máis acabado e con proxección de futuro, mais ese é un debate para outro ámbito.

Referencias bibliográficas

Avrich, P. (1995): *Anarchist voices: an oral history of anarchism in America* (Princeton: Princeton University Press).

Da Graña, X. (1911): «Sobre el yunque», *Cultura Obrera*, 12, 3.

Iglesias Rivadulla, X. (1916): «Labor de los emigrados», *Suevia* 5, 7.

Martínez Morás, A. (1907): *Siluetas* (Bos Aires: Imprenta A. Arias Lantero).

Ortiz, Miguel A. (1975): *El verbo prohibido* (Bos Aires: Edición do autor).

Sendón Claro, J. (1934): *Amor que se afirma* (Barcelona: Ediciones de La Revista Blanca).

Soutelo Vázquez, R. (ed.) (2001): *De América para a casa. Correspondencia familiar de emigrantes galegos no Brasil, Venezuela e Uruguai (1916-1969)* (Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega).

Yglesias, J. (1967): *The Goodbye Land* (Nova York: Pantheon Books).